

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS), 1/2 (2016), s. 35-66

19. YÜZYILDA OSMANLI-BORNU MÜNASEBETLERİ

Ali Kyari BENÎ ŞEYH

Çevirenler:
Muhammed TANDOĞAN*
Musa UMAR**

Özet

Bu çalışma, Bornu tarihi ile ilgili Nijerya'da yetişmiş önemli ilmî şahsiyetlerden biri olan Ali Kyari Benî Şeyh tarafından yazılmış bir makalenin çevirisidir ve 19. yüzyılda Osmanlı-Bornu münasebetlerini siyasi ve iktisadi bağlamda ele almaktadır. Çevirinin en önemli hususiyeti, Afrika tarihinin belli bir kesitindeki ikili diplomatik ilişkileri, yerel bir tarihçinin perspektifinden Libya Milli Arşivi'ndeki tarihi belgeler ışığında sunmasıdır. Bu bağlamda Trablusgarp ile Bornu arasındaki ticarî bağların işlevselliğini koruduğu müddetçe Sahra transit ticaretinin canlılığını muhafaza ettiği ve bu sayede yerel halkın müreffeh bir hayata kavuştuğu ancak bölgeye Avrupa sömürgeciliğinin gelişiyle birlikte var olan bu güçlü ilişkiler ağının tamamen alt-üst olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Trablusgarp, Bornu, Avrupa Sömürgeciliği, Sahra Transit Ticareti.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih ABD, tandoganmuhammed@gmail.com

** Doktora Adayı, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, musa4r@yahoo.com

BORNO-OTTOMAN RELATIONS IN THE NINETEENTH CENTURY

Ali Kyari BANI SHEIKH*

Translators:
Muhammed TANDOĞAN
Musa UMAR

Abstract

This study is the translation of the article written by Ali Kyari Bani Sheikh who is the one the most important scholarly persons grown in Nigeria about the history of Bornu and the article is handling the relations between Ottoman and Bornu in the political and financial context in 19th century. The most important characteristic of the translation is the representation of bilateral relations in a determined section of African history in the perspective of a local historian in consideration of historical documents founded in National Archive of Libya. In this regard, it is understood that as long as commercial relations between Bornu and Tripolitania protect their functionalities, the transit trade of Sahara preserves its aliveness and thus local societies arrives at prosperous life but with the arrival of European Colonialism to the region, the network of these existing relations are destructed.

Keywords: Ottoman Empire, Tripoli, Bornu, European Colonialism, Saharan Transit Trade.

* Bu tebliğ, Ali Kyari Bani Sheikh tarafından “Borno-Ottoman Relations in the Nineteenth Century” başlığıyla Maiduguri Üniversitesi Tarih Bölümü, Bornu Tarihi Çalıştay’ında (12-13 Ağustos 1987) takdim edilmiştir. Makalenin müellifi, Nijerya’nın Benî Şeyh bölgesinde 1945 yılında doğdu. Maiduguri Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktorasını, Zaria’daki Ahmadu Bello Üniversitesi’nde başarıyla tamamladı. 1991-95 yılları arasında aynı üniversitede ‘Tarih Bölüm Başkanlığı’ görevini yürüttü. Özellikle Bornu tarihi ile ilgili Nijerya’da yetişmiş en önemli ilmî şahsiyetlerden biriydi ve Türkiye’de tanınmış Nijeryalı ilim adamı merhûm Prof. Dr. Tijjani el-Miskin’in de hocalığını yapmıştı. 1998 yılında vefat etti. *Selâtinu Devleti’l-Bornû; el-Hâc İdris Alevma, Hayâtühû ve İncâzâtühû; el-‘Alâkâtül-İlmiyye beyne Memleketi Kânim-Bornû ve Hilâfeti Sokoto* başta olmak üzere çok sayıda akademik eseri ve makalesi bulunmaktadır. [Çevirenler: Çev.]

Giriş

Trablusgarp (Libya) ve bugünkü Çad Cumhuriyeti'ndeki yerel idareler arasındaki diplomatik ve siyasî etkileşim antik çağlara kadar gitmektedir. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Kânim'in (merkezi Bornu'ya taşınmadan önceki devlet) kuzey sınırları, Fizan'a kadar genişlemişti ve Kânim'in Seyfuve¹ olarak isimlendirilen yöneticileri, daha sonraları Trablus'u nüfuz alanı içerisine dahil eden Tunus'un Hafsî emirleriyle sıkı ilişki içerisine girmişlerdi. 16. yüzyılda Hafsî emirleri, Trablus'u İstanbul merkezli Osmanlı Devleti'ne kaptırdı. Trablus'un yönetim açısından el değiştirmesi ve burada güçlü bir hâkimiyet tesis edilmesi nedeniyle Bornu, İslâm dünyası dışında bile en muktedir Müslüman güç olan Türklerle baş başa kaldı. Aynı yüzyılın ortalarına doğru Trablus'ta Osmanlı egemenliğinin tesisi, Bornu'nun genel manada zirve noktada olduğu kabul edilen meşhûr May İdrîs Alevma'nın (1571-1603) idaresi döneminde, Bornu'nun zenginliklerinin yükselişini yakinen takip etmişti. Gerçekte Bornu ile Osmanlı arasındaki diplomatik ilişkilere dair ilk kanıtlar, May İdrîs Alevma'nın hüküm sürdüğü döneme dayanmaktadır. Günümüzde iyi bilinmektedir ki May İdrîs, Osmanlı Sultanı III. Murad ve onun Trablus'taki nâibiyle Bornu'nun ateşli silah ikmali ve Goran² bölgesindeki hak talepleri ile alakalı yazışmalarda bulunmuştur (Martin, 1969: 15-27). İstanbul Büyükelçisinin Gazargamu'ya³ gelişi, May İdrîs Alevma'nın baş imamı ve vakanüvisi meşhûr Ahmed b. Fartuva tarafından kayıt altına alınmıştır.⁴ Bununla birlikte şu da açıktır ki; bu ilk temaslar, karşılıklı samimiyet ortamında geçmemiştir. Osmanlı sultanı, Bornu idarecileriyle ilişkilerinde, eşit konumda olmak fikrinden hiç hoşlanmamıştır. Bilhassa Bornu'nun ateşli silah talebine ilişkin, Osmanlı sultanı ön şart olarak Bornu'nun Osmanlı hâkimiyeti altına girmesini dile getirmiştir. Ancak bu durum, Bornu için kabul edilemezdi. Bununla birlikte, May İdrîs Alevma'nın halefi Osmanlı idarecileriyle temasını,

¹ Sultan'a biat eden ilk göçebe aile, Seyfuve (Seyfiyye, Seyfuva) olarak isimlendirilmiştir. Bunların atalarının Mağrib'den gelmeleri, kuvvetle muhtemeldir. Bornu halklarından bazıları, bunlara Beri-Beri demektedir ve Bornu sultanının müşavirliğini üstlenen ricâl-i hükümetin büyük çoğunluğu bu aileden gelmişti. [Çev.]

² Goran, Kuzey Çad'da yaşayan önemli kabilelerden birisidir. [Çev.]

³ Bu şehir, 1460'tan 1809 yılına kadar Bornu Sultanlığı'nın başşehri olma görevini ifa etmiştir. [Çev.]

⁴ Ahmed b. Fartuva'nın May İdrîs Alevma döneminde yaşanan Kânim savaşlarıyla ilgili naklettiği bilgiler için bkz. Palmer, 1967: 69.

mevcut gelenek ve teamüllere göre az veya çok sürdürmüştür. Bornu ile Osmanlı Hilâfeti'nin diplomatik temasları, Trablus ile Bornu arasındaki eski ticarî kanallar yoluyla sürmüştür ve böylece Trablus bölgesi, iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin devamı açısından hayatî bir bağ tesis etmiştir. Osmanlıların Trablus'taki hâkimiyetleri sürdürdüğü ve Trablus'un Bornu ile ticarî bağı işlevselliğini koruduğu müddetçe, Osmanlı ve Bornu hükümetleri, Sahra transit ticaretindeki çıkarlarını daha ileriye götürmek adına aralarındaki karşılıklı dostane ilişkiyi sürdürme gerekliliğini gayet iyi kavramışlardır. Dolayısıyla Osmanlı'nın Trablus'taki egemenliğini pekiştirdiği ve Trablus'un Bornu ile ticarî ilişkilerinin muhtemelen en zirve döneminde bulunduğu 17. yüzyıl görece olarak Bornu ile Osmanlı arasındaki diplomatik ilişkilerin en yoğun olduğu dönem olmuştur (Martin, 1969: 26).⁵ Ancak 18. yüzyılın başlarından bu yana Trablusgarp üzerindeki Osmanlı nüfuzu, zayıflamaya başlamıştı. Bu gelişmeye Trablus'un Sahra'ya uzanan ticaret yollarındaki güvenlik zafiyeti nedeniyle gerileme eşlik etmiş ve Trablus'un Sahra transit ticaret güzergâhlarının güvenliğini sağlayıp ticaretin tekrardan canlanması/gelişmesi sağlanamamıştır. Dolayısıyla Bornu ile Osmanlı yetkilileri arasındaki diplomatik ilişkiler, Trablus'un Bornu'yla olan ticarî bağlarının zayıflamasıyla birlikte giderek azalmıştı. Ancak 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Sahra transit ticareti yeniden canlandırıldı. Bu gelişme, Yusuf Karamanlı'nın (Trablusgarp Beylerbeyi⁶) 1811'de Fizan'ı merkeze bağlamasıyla mümkün oldu. Ardından Murzûk'ta bulunan Fizan Mutasarrıfı, eyalet içerisindeki hukuk ve düzeni tesis etti. Fizan'ı eyalet sınırlarına dahil eden Yusuf Karamanlı, Trablusgarp ile Bornu arasındaki kervan güzergâhlarını kontrolü altına aldı ve ilk aşamada Bornu'nun, ardından Sokoto Halifeliği'nin idarecileri ile dostane ilişkiler geliştirdi. Başlangıçta Bornu Hükümeti, Trablusgarp ile tazelenen ilişkilerinden pek çok fayda sağladı. Ancak 1817 yılından itibaren, yani valinin Fizan üzerinden Bornu içlerine doğru Trablusgarp'ın nüfuzunu yaymaya yönelik girişiminin ardından, Bornu ile Trablusgarp arasındaki ilişkiler ciddi ölçüde gerildi. Bu olaylar döngüsü bir başka

⁵ Martin, "The Narrative of the French Prisoner" başlıklı çalışmada, Bornu ve Osmanlılar arasındaki diplomatik ilişkilere (1612, 1634, 1636, 1638, 1647, 1652-3 yıllar) dair kayıtlara da yer verilmiştir. [Yazar] Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Martin, 1972: 470-490. [Çev.]

⁶ Bu çeviri makalenin tamamında, yazarın kullandığı "Trablusgarp Paşası" yerine tarihi dönem içerisindeki uygunluğuna göre "Trablusgarp Beylerbeyi" ve "Trablusgarp Valisi" unvanlarından biri tercih edilmiştir.

yerde daha detaylı belgelendirilmiştir (Folayan, 1971: 463-476) ve burada bu yüzden tekrar üzerinde durulmadı. Fakat şuna dikkat çekmek gerekir ki, Yusuf Karamanlı'nın Bornu ile ilişkileri, Bornu-Osmanlı ilişkilerinin geniş bağlamı içerisinde görülmemelidir. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı nüfuzu, tüm amaçlarına ve gayelerine rağmen Trablusgarp'ta tam anlamıyla var olmamıştı ve bu yüzden, Paşa kendisinin bağımsız dış politikasını sürdürüyordu. Osmanlı'nın Trablusgarp'taki güç kaybı, Bornu ile diplomatik bağlarını zayıflatmıştı ve "Osmanlı'nın Trablusgarp'ta ikinci kez hâkimiyet tesisi (1835-1912)" döneminde Osmanlı gücünün yenilenmesine kadar Bornu ile Osmanlı arasındaki diplomatik ilişkiler canlılık kazanmamıştı. Bu makale, Bornu'nun Osmanlı Hilâfeti ile ilişkilerinin doğasını, Osmanlı'nın Trablusgarp'ta ikinci kez hâkimiyetini tesis ettiği dönem bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Dikkat çekilmesi gereken konu, Osmanlılar 1835'te Trablusgarp'ta kendi hâkimiyetlerini tekrardan kuvvetlendirseler de, Osmanlı'nın gücünü Fizan'a kadar genişlettiği tarih olan 1842 yılına kadar Trablusgarp ile Bornu arasındaki iletişim ağı etkin bir şekilde onarılamadı. Dolayısıyla, Osmanlı'nın Fizan'ı yeniden kontrolü altına alması, bu çalışma konusuna çok muvafık düşmektedir.

1840'larda Bornu-Osmanlı Münasebetleri

1843 yılı itibariyle, Osmanlılar, Trablusgarp'ın tamamında kendi otoritesini yaymıştı ve buradaki yönetimi şekillendiriyordu. Kendi pozisyonlarında sağladıkları bu istikrarın ışığında, Osmanlılar Bornu Sultanlığı ile bağlarını yeniden güçlendirmek için girişimde bulunmuştu. İlk resmi bağlantı, bahsi geçen dönem dikkate alındığında, Fizan idaresinin, el-Hâc Hüseyin et-Titivî'yi Bornu'nun kendi isteğiyle İstanbul'a vergi ödeyip ödemeyeceğini araştırması için gönderdiği tarih olan 1844 yılında gerçekleştiği tahmin edilmektedir (Libya Milli Arşivi, "Fizan Kaymakamı tarafından Trablusgarp Valisi'ne Mektup, 12 Safer 1260/3 Mart 1844"; Brenner, 1971: 147). Bu çıkarım muhtemelen, Bornu'da ticarî çıkar ilişkisi olan bazı Trablusgarplı tüccar gruplarından çıkmış olabilir ve buradaki amaçları açıktır: Halife'nin siyasî nüfuzunu, kendi ticarî çıkarları için kullanmak. Bununla birlikte, Osmanlı idarecilerinin kendileri de hâlihazırda Trablusgarp ve Bornu arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek istiyorlardı. Buna ilaveten, Trablusgarp'ın Sahra transit ticaret yollarının

güvenliğini sağlayıp, ticareti geliştirmesi Trablusgarp'taki idarecilerin de siyasî hedefleri arasında yer almaktaydı.

Osmanlı'nın Fizan'ı kendi topraklarına dahil etmesi ve Evlâd-ı Süleyman Araplarının Reisi Abdülcelil Seyfunnasr'ın öldürülmesini müteakiben bu kabilenin üyeleri zulümden kaçmak için Bornu istikametine göç etmek zorunda kaldılar. Bundan sonra, Sahra transit ticaret yolları, Evlâd-ı Süleyman Araplarının gasp ve yağmalarıyla güvensiz hale geldi. Dolayısıyla bu kabilenin Abdülcelil'in torunları tarafından yönetilen bir kısmı, daha önce geç dönem Evlâd-ı Süleyman reisinin kızı ile evlenen Şehu Ömer tarafından Bornu'da rehin bırakıldı (Boahen, 1964: 137). Mevcut bilgilerin ışığında, 1844'te Osmanlı özel temsilcisinin (elçisinin) Bornu'ya gönderilmesinin altındaki neden daha iyi anlaşılabilir. Trablus'taki Osmanlı yetkilileri, (Bornu ile ticarî ilişkileri olan Trablusgarplı tüccar da aynı şekilde) Osmanlı'nın Bornu üzerindeki hâkimiyetini genişletmesi ve bu sayede Evlâd-ı Süleyman'ın düşmanca faaliyetlerini bertaraf etme konusunda çok hevesliyidiler. Her hâlükârda, Bornu Sultanlığı, en azından o devirde, Sahra transit ticareti nedeniyle elde edecekleri maddi kazanç için hükümlerliklerini feda etmeye niyetli görünmüyorlardı. 1844'teki et-Titivî'nin misyonu, Bornu'nun müteakip ateşli silah taleplerine karşı Trablusgarp'ın tutumu nedeniyle, karşı tarafa ultiatom çekmek için sultanlıktan olumlu bir cevap alamadı.

1845'in sonuna doğru, Bornu'daki Seyfuve hanedanının hayatta kalma mücadelesi, huzursuzluğu giderek tırmandırdı ve otoritelerini tekrardan kazanmak için bu hanedan ailesi, Şehu Ömer ile kaçınılmaz yüzleşmeye hazır görünmekteydi. Bu durum karşısında Şehu, ateşli silah talebini Osmanlı otoritelerine yöneltti. Silah talebi, 1845 Aralık ayında yapıldı. Fizan Kaymakamı Hasan Paşa, bu konuyu Trablusgarp valisine iletti ("Trablusgarp Valisi Mehmed Emin Paşa'dan, Fizan Kaymakamı olan oğlu Hasan Emin Paşa", Safer 1262/29 Ocak - 26 Şubat 1846; Martin, 1962: 354-359).

Gerçekte Richardson'un Murzûk'ta kaleme alınmış 1 Mart 1846 tarihli günlüğünde Bornulu Şehu Ömer tarafından tahsis edilen iki rehberin varlığından söz edilmektedir (Richardson, 1868: 325). Bu durum, silah temin etmek için gönderilen çok sayıda elçinin olduğunun kanıtıdır. Bununla birlikte bu silah tedariki görevi, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fizan Kaymakamı Hasan Emin'in Bornu'nun bu talebini, babası ve âmiri

konumundaki Trablusgarp valisine iletmeyi tercih etmesine rağmen, kendisi bunun onayını vermek noktasında temkinli davranmıştır. Paşa, Hasan Emin'e verdiği cevabında askerî ilişkiler ile ilgili bu gibi konularda husûsî bir dikkatin sarf edilmesi gerektiği konusunda uyarıda bulunmuştur ("Trablusgarp Valisi Mehmed Emin Paşa'dan, Fizan Kaymakamı olan oğlu Hasan Emin Paşa", Safer 1262/29 Ocak - 26 Şubat 1846; Martin: 1962: 354-359). Paşa'nın kullandığı ifade tonu ayrıca şüpheler ile doludur; ancak bu kuşkular, Bornu hükümetinden ziyade diğer taraflara yönelik olmuştur. Hasan Emin'in, Paşa'ya yaptığı açıklamaya göre, Şehu Ömer ve Veziri el-Hâc Beşir, taleplerini kendisine doğrudan iletmeye çekinmiş ve bu nedenle Murzûk'taki İngiliz konsolos muavini Gagliuffi'nin (Gagliyufi) aracılığına başvurmuşlardı (Martin: 1962: 354-359). Mehmed Emin Paşa ve oğlu Hasan Emin'in, yönetimi (sırayla Trablus ve Murzûk'ta) yalnızca 1842'de üstlenmesi nedeni ile anlaşılmaktadır ki; bu iki şahsiyet ile Bornu yetkilileri arasındaki münasebetler, silah temini gibi hayatî bir konudaki taleplerini doğrudan Osmanlılara ileticek kadar üst bir seviyede olmamıştır. Diğer taraftan, Murzûk'taki İngiliz Konsolos Yardımcısı Gagliuffi⁷, Vezir el-Hâc Beşir Tûrab'ın⁸ arkadaşı ve iş ortağıydı (Richardson, 1868: 361) ve buna ek olarak Gagliuffi'nin Murzûk mahkemelerine bir dereceye kadar etki edebildiği bilinmekteydi. Konsolos yardımcısından aracılık talep etmesi, bu anlamda Şehu Ömer ve veziri açısından gayet mantıklıydı. Her hâlükârda, Paşa'nın şüphelenmesinin nedeni, başka hiç bir şeyden değil ancak Gagliuffi'nin bu silah talebi ile ilgilenmesinden kaynaklanmıştır. B.G. Martin'e göre; Paşa'nın Bornu'nun silah talebinin kabul edilmesine itiraz edişinin nedeni, bu silahların ticaret rotası üstündeki düşman kabile Evlâd-ı Süleyman'ın eline geçmesi korkusundan başka bir şey değildi (Martin, 1962: 358). Bununla birlikte asıl gerçek, Paşa'nın silahların Evlâd-ı Süleyman'ı silahlandırmak üzere Gagliuffi'nin eline geçeceği şüphesidir. Nitekim Trablus Konsolosu Warrington ile Murzûk'taki yardımcısı Gagliuffi'nin, Osmanlı otoritelerine karşı mücadele içerisindeki (Richardson, 1868: 335) Evlâd-ı Süleyman Şeyhi Abdülcelil'i, Mehmed

⁷ G. B. Gagliuffi, Saha (çöl) ve Merkezî Sudan kabileleri üzerinde güçlü nüfuza sahip, İtalyan bir tâcirdi. Detaylı bilgi için bkz. Benton, 1968: 159; Nachtigal, 1974 (I): 24, dipnot 1. [Çev.]

⁸ Metnin aslında 'el-Hâc Beşir Tirab' olarak geçmekle birlikte Osmanlı Arşiv vesikalarında 'Şeyh Beşir Tûrab' şeklinde geçmektedir. (BOA, *İ.DH.*, 296/18695, 27/B/1270. Mektuplar için bkz. Lef: 4, 5). [Çev.]

Emin Paşa'ya karşı zor kazanılacak olan bu süreçte desteklediği gayet açıktır. Ayrıca Paşa, Gagliuffi'nin Bornu'dan bir özel temsilci ile görüşüp görüşmediği konusunda da şüphelenmektedir. Dolayısıyla Paşa,

“...Gagliuffi'nin konu hakkında (Bornu'dan) mektup aldığı hakkındaki beyanı konusunda, acaba siz böyle bir mektubu gözlerinizle gördünüz mü yoksa kendisi size sadece böyle olduğunu mu söyledi (“Trablusgarp Valisi Mehmed Emin Paşa'dan, Fizan Kaymakamı olan oğlu Hasan Emin Paşa”, Safer 1262/29 Ocak - 26 Şubat 1846, Martin, 1962: 354-359)” demıştır. Fakat Paşa, Gagliuffi'nin bu girişimi hakkındaki şüphesine rağmen Bornu'ya silah temini konusunda çok da gönülsüz değildir ve devamında görüleceği gibi her şeyden önce Osmanlı Sultanı'nın oluru aranmalıdır: “...Eğer Şeyh Ömer el-Kânimî veya yukarıda bahsi geçen el-Hâc Beşir, bu nevi malzemeleri istiyorsa, önce bize yazsınlar, size değil. Eğer size mektup yazacaklarsa, bize bu mektuba eşlik eden bir yazı yazın. Eğer bize (li- tarafınâ) ulaşırlarsa biz de Bâbîâlî'ye mektup yazar ve sizin mektubunuzu ve içeriğinde bilgisi verilen Bornu mektubunu da buna ekleriz. Eğer bu anlamda bize yazacak olurlarsa Bâbîâlî'ye buradan bir mektup yazar ve mektubunuzu, mektubumuz ekinde yollarız. Bu gibi konularda izin çıkarılması, Bâbîâlî'nin münhasır önceliklerindedir, bunu gayet iyi anlamalısınız (Richardson, 1868: 335).”

Bir önce yazılandan açık bir sûrette anlaşılmalıdır ki, eğer Bornu'daki yetkililer Osmanlı yetkilileri ile doğrudan temasa geçseydiler, taleplerine muhtemelen çok daha olumlu bir cevap alacaklardı. Bununla birlikte gerçek şu ki, Bornu misyonunun başarıya ulaşamamasının nedeni her hâlükârda Bornu ile Osmanlı yetkilileri arasındaki muhtemel örtülü bir düşmanlığın var olmasıydı. Buna rağmen başlarda belirtildiği üzere; Bornu hükümeti ile Trablus'taki Osmanlı yetkilileri arasındaki ilişkilerin o kadar da sıcak olmamasına rağmen, Şehu Ömer Trablus'a geri dönmeyi düşünmüş, acil durumda silahların yeterli kanıt olduğunu ve en azından Trablus'ta Bornu'ya karşı yapılacak planlamada en az şüphe çekeceğini hesap etmiştir. Herhangi bir aşamada, ne Mehmed Emin'in mektubunda ne de başka bir yerde Trablus'tan Bornu'ya karşı herhangi bir saldırganca plana teşebbüs edildiğine dair bir kanıt rastlanmamaktadır. Yalnız şu kadarını da söylemek gerekir ki; bu yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar Bornu ile Trablusgarp arasındaki ilişkiler, samimi bir havada gerçekleşmiştir. Bunların arasındaki diplomatik ilişkilerdeki kırılma yalnızca 1850'lerde

olmuştu ve bu siyasî kırılma bazı İngiliz ajanların, Merkezî Sudan'a sözde keşif amaçlı görev ile girmesi ile ortaya çıkmıştır.

İngilizlerin Bornu'da Ticarî Bir Dayanak Noktası Tesis Etme Girişimleri

1850'de Barth, Richardson ve Overweg, Trablus'u terk ederek Sahra'dan Merkezî Sudan'a geçmişlerdi. Richardson 1851'de arkadaşlarından ayrıldığı Zinder bölgesinden Kukava (Kuka) şehrine doğru yolda iken öldü. Barth ve Overweg ise 1851 Nisan ayında Kukava'ya geçmeden önce Katsina ve Kano'ya doğru devam ettiler. Avrupalı kâşifler Kukava'ya vardıklarında, özellikle Barth, oradaki yetkililerin dostluğunu ve güvenini kazanmakta güçlük çekmemişti. Barth, bilhassa Vezir el-Hâc Beşir Türab ile sıkı dostluk kurmuş ve bu itibarlı ilişkiyi güzel bir sûrette kullanarak 1851 Ağustos ayında İngiliz Hükümeti nâmına ve hesabına Şehu Ömer b. Muhammed el-Emin ile bir ticaret antlaşması akdetmişti.⁹ Bu anlaşmanın ana getirisi, Bornu hükümetinin İngiliz tâcirlerin Bornu'ya gelebilmelerine izin vermesi olmuştur ki; bu bahsi geçen tüccar, her türlü yasal ticaret ile iştilal konusunda özgür bırakılmışlardı. Bu anlaşma ile ayrıca İngiliz tâcirlerin güvenliği garanti altına alınmış ve buna ek olarak bu tâcirlerin çıkar ve menfaatlerinin korunması için daimî (mukîm) bir ajanın Bornu'ya gelip yerleşmesi taahhüt edilmişti.

Bu anlaşmanın neticesinde şüphesiz ki Trablusgarp'ın özellikle Bornu'daki (genel olarak Merkezî Sudan'daki) çıkarları açısından neredeyse bir felaket olduğunda şüphe yoktu. Trabluslu tüccar için anlaşmanın uygulanması, sadece Bornu ve Hevsa toprağı dış ticaretindeki tekelin kırılması anlamına gelmemekteydi. Ayrıca nihaî olarak daha girişimci bir yapıda olan İngiliz tüccarı tarafından ayakları kaydırılmıştı. Ekonomik kaybın yanı sıra, İngilizlerin iç bölgelere doğru bir basamak elde etmesi, Merkezî Sudan'daki Müslüman hükümetler üzerinde var olan veya var olduğu iddia edilen Osmanlı siyasî nüfuzunun yok olup gitmesi ile sonuçlanmıştı. Aslında Osmanlı otoriteleri, bütün bu imaların farkındaydı. Buna rağmen, Trablus'taki yetkililer, Avrupalı "kâşiflerin" Bilâdüssudân'ın iç kesimlerine doğru keşifler yapma fikrine topyekûn karşı çıkmamayı tercih etmişlerdi. Ancak Osmanlıların bu politikasının,

⁹ Bu antlaşma, 7 Şevvâl 1267 (5 Ağustos 1851) tarihinde imzalandı. Antlaşmanın İngilizcesi için bkz. Adeleye, 1971: Ek I.

Kuzey Afrika deneyimlerinde eşi benzerine rastlanmadığı hükmüne varılmamalıdır. Karamanlı Yusuf Paşa'nın, Binbaşı Laing'in 1826'da öldürülmesinde parmağı olup olmadığı ortaya çıkarılamamıştır. Bununla birlikte şu da açıktır ki; Paşa Trablusgarp'ta iç bölgelere¹⁰ doğru başlayacak misyonun önüne engel çıkartmak için her yolu denemiştir ("Fizan Kaymakamı Hasan Emin Paşa'dan Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşa'ya", 12 Muharrem 1270/15 Ekim 1853; Martin, 1962: 359-362). 1822'deki Bornu misyonunda da (Denham, Clapperton ve Oudney'den müteşekkil) benzer şekilde Paşa, daha bu teşebbüse girişilmeden önce akamete uğratabilmek adına her türlü kastî engellemelerine rağmen bu teşebbüse karşı koyamamıştır (Folayan, 1971: 470). Burada işaret edilmesi gereken nokta, Trablus'taki yetkililerin asla Merkezî Sudan içlerine doğru ilerleyen Avrupa etkisi fikrini alt etmeye çalışmamış olmalarıdır. Bununla birlikte onların, Avrupalıların iç kesimlere ilerlemesini kontrol etmekten başka yapabilecekleri hiç bir şey yoktu. Trablus'taki yetkililerin özellikle tartışma konusu olan bu dönemdeki çaresizliği, Osmanlı Hilâfeti ile Avrupa arasındaki güç dengesinin ışığında tartışılmalıdır. 19. yüzyıla kadar Osmanlı Hilâfeti, eski ihtişam ve gücünün soluk bir gölgesi haline gelmişti. Bir zamanlar Avrupa'nın korku kaynağı olan Osmanlı Hilâfeti, Avrupalı güçlerin özellikle İngiltere ve Fransa'nın vesayetine doğru gerilemiş ve bunlar yüzyılın ortalarında İstanbul'da doğrudan doğruya halifeliğin politikalarını yönlendirme noktasına kadar ilerlemişlerdir. Böylelikle, İstanbul'daki hükümet yalnızca, saltanatını sürdürmek ve halifeliğin bölgesel bütünlüğünü korumak adına Avrupa'ya karşı savunmacı diplomatik bir savaşla meşguldü. Bu koşullarda halifenin Avrupa'nın kendi toprakları içerisinde ilerlemesini engelleme kapasitesi yoktu. Haliyle, İstanbul bir tarafa, Trablusgarp Vilâyeti'nin bile Avrupa'nın Merkezî Sudan üzerindeki çıkarlarına karşı çıkması söz konusu değildi. Diyelim ki; İstanbul'un Merkezî Sudan üzerinde doğrudan ticari çıkarı yoktu ama Trablusgarp Valiliği'nin mutlak suretle vardı. Ancak her ne olursa olsun, Avrupa'nın Bâbîâli üzerindeki etkisi, Trablusgarp'ı bağımsız olarak Merkezî Sudan ticaret yollarını kesme konusunda Avrupa'ya karşı inisiyatif kullanmaktan men etmiştir. İstanbul üzerindeki Avrupa etkisinin baskınlığı, yüzyılın ortasında o derecede berraklaşmıştır ki, Trablus'taki yetkililer yalnızca görevlerini kaybetme

¹⁰ Hinterland yani ard bölgeler kastedilmektedir. [Çev.]

pahasına Avrupa güçlerinin temsilcileri ile işbirliği yapmayı reddetmeyi başarabilmişlerdir. Dolayısıyla, İngiliz hükümetinin kışkırtmaları sonucu Aşgar Ali Paşa, 1842 tarihinde İstanbul Hükümeti tarafından İngiltere Trablus Konsolosu Albay Warrington'a karşı işbirliğine yanaşmadığı gerekçesi ile geri adım atmıştır (Boahen, 1964: 137). Şu da ayrıca not edilmelidir ki; Trablus'taki yetkililer, açıkça Avrupa misyonlarının iç kesimlere doğru ilerlemesi hakkında kötü duygular beslemesine rağmen, aynı zamanda Avrupalı kâşiflere emân mektupları (Bâbîâlî adına) vermek ve bu şekilde bu kâşifleri Merkezî Sudan'daki Müslüman idarecilerin düşmanlıklarından korumak zorunda kalmışlardı. Trablus'taki yetkililerin Avrupalıların Merkezî Sudan'a girişine karşı koymadaki çaresizliği, şimdi daha açıkça anlaşılabilir. Her ne kadar Avrupa'nın bu çıkarlarına karşı düşmanlık içerisinde olurlarsa olsunlar, Trablusgarp'taki yetkililer her zamanki gibi kâşiflerin misyonlarını geciktirmeye yönelik taktikler uygulamışlar ancak bunlarda başarısız olmuşlardır (her zaman oldukları gibi) ve işleri duaya ve misyonların kendi çıkarlarına zarar vermeyecek şekilde başarısızlığa uğramasını dilemeye kalmıştı. Dolayısıyla 1853'te Edward Vogel, Murzûk'ta bu gibi bir geciktirme taktiğine maruz kalmıştı. Kaymakam Hasan Emin kendi tasarrufuyla, Bornu'daki yetkililerle iletişimin bir süreliğine durdurulduğu mazeretini öne sürerek, Vogel'e emân mektubu düzenlememişti. Edward Vogel'in sabrı sonunda taşmıştı ve dolayısıyla bu mektubu almaktan vazgeçmiş ve görünüşe bakılırsa kaymakamın müteakiben konuyu Trablusgarp valisine iletmesiyle bu mektup kendisinin arkasından gönderilmişti ("Fizan Kaymakamı Hasan Emin Paşadan Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşaya", 12 Muharrem 1270/15 Ekim 1853; Martin, 1962: 359-362). Hiç şüphe yoktur ki; kaymakamın Vogel'in görevine karşı olan hoşnutsuzluğu ve misyonun maruz kaldığı gecikmenin, nihayetinde bu misyonun sonlanmasına sebebiyet vereceği hesap edilmişti. Bu bilgiler ışığında, B.G. Martin'in görüşüne göre; kaymakamın bu davranışı seyyahın şahsî güvenliği (Martin, 1962: 360-362) konusundaki endişesine bağlanabilir. Bir şey daha var ki; Richardson, Barth ve Overweg'den oluşan "1850 Misyonu" tüm engellere rağmen Sahra'yı geçerek Merkezî Sudan'a ulaşmıştır. Vogel'in misyonu Murzûktan ayrıldığı zaman Richardson ve Overweg doğal nedenlere bağlı olarak ölmüş olmasına rağmen, kaymakam için bunlar emsal teşkil etmemiştir ki Vogel'in şahsî emniyeti nedeni ile endişe duymuştu.

Barth'ın Bornu'daki faaliyetlerine gelince, İngiliz Hükümeti adına Şehu Ömer ile ticaret anlaşma yapması konusundaki başarısının tekrür

etmesi, Trablus'taki Osmanlı yetkilileri tarafından dikkate alınmadı. Bununla birlikte, daha önce bahsedildiği gibi Osmanlı çıkarları, yalnızca ticarî menfaatlerin devamı ve bir dereceye kadar siyasî nüfûz kurmak ile sınırlıydı. Açıkça görülmektedir ki, Osmanlı'nın Bornu üzerinde kendi hegemonyasını tesis etmesi gibi bir durum söz konusu değildi. Üstelik Osmanlılar, bu şekilde bazı emperyalist ihtiraslar beslese dahi Bornu'daki yetkililerin bu gibi bir konuda şüpheleri hiç olmamıştı. Eğer Barth'ın 1851 anlaşmasını yapması öncesinde her hangi bir şey olsaydı, Bornu'daki yetkililer, kanun ve nizamı sağlamak ve dolayısıyla ticaret yollarında rahat akışı sağlamak adına Kavar ve Bilma vahasının güneyinde Osmanlı egemenliğinin genişlemesi lehine davranabilirlerdi (Barth, 1965: 235). Bununla birlikte, Bornu Sultanlığı'nın Barth ile anlaşma imzalamasının altında Trablusgarp'ın Bornu üzerindeki yayılcı ihtiraslarının yarattığı koşullar yatmaktaydı. Görülmektedir ki, bu iddianın kaynağı Barth ve meslektaşısı Overweg'den başkası değildir. Kabul edildiği üzere, İngiliz imalatı malların ve ateşli silahların bol miktarda ve üstün kalitede olması yanında Trablusgarplı tüccarın sattıklarına kıyasla daha ucuza alınmasının avantajları Bornulu yetkilileri, Barth ile ticaret anlaşması yapmak konusunda tetiklemişti. Ancak sonrasında, İngiliz ajanlarının kendilerinin de anladığı gibi bu ekonomik faktör, Bornu hükümetini İngilizler ile başka anlaşmalara teşebbüs etme konusunda motive etmek açısından tek başına yeterli olmamıştır. Durum böyle olunca İngilizler için Bornu yetkililerini dostluğa teşvik etmenin en iyi yolu, Trablus'un Bornu üzerindeki saldırgan düşünceleri olduğu fikrinin onların zihinlerinde yer etmesini sağlamaktı. Bir kez daha üstüne basarak söylemek gerekirse, Trablusgarp'ın Bornu üzerinde saldırgan emelleri olduğu iddiası temelsizdir ve zihin dünyalarının ardındaki yegâne sâik, Bornulu yetkililerin herhangi bir yabancı saldırısı karşısında dostluk ve himaye arayışı içerisinde bulunmaya şartlanmalarıydı. Bu şartlanmışlık, bir kez yere sağlam basınca, Şehu ve veziri tarafından derhal benimsenmiştir. Dolayısıyla anlaşmayı ifa etmek konusunda Barth'tan bile daha hevesli hale gelmişlerdi. Şehu ve vezirinin çekildiği, hayali olarak oluşturulan dış tehdide dayalı güvensizlik ortamında, Müslüman bir devlete karşı başka bir dindaşı ile savaşan Hıristiyan devletle ittifak kurmanın yarattığı dinî tartışmalarla vakit kaybedecek zaman yoktu. Anlaşma yalnızca bir ticarî mukâvele olarak tanımlanmış olsa da, siyasi anlamda Bornu yetkilileri tarafından "ittifak" olarak yorumlanmıştı. Her hâlükârda, Bornu hükümeti kendi saltanatını

sürdürmeyi bu anlaşmaya dayanarak garantiye almıştı. Şehu ve veziri, ateşli bir şekilde anlaşmanın derhal tasdiki konusunda ısrarcı olmuşlar ve bunu yalnızca içinde buldukları güvensizlik psikolojisi altında değil aksine İngiliz Hükümeti'ni Trablusgarp'ın iddia edilen saldırgan emellerine karşı bir müttefik olarak gördükleri için yapmışlardı. Aslında, anlaşmanın durduğu dayanak noktası açısından İngiltere ve Bornu hükümetleri açıkça bambaşka çıkarlar peşinde koşmuşlardı. İngiltere'nin çıkarı, Bornu'daki ticarî dayanak noktasını güvence altına almak olurken; Bornu yetkilileri anlaşmayı -her ne kadar muğlak ve uzak dahi olsa- yalnızca siyasî uygulaması ışığında bir ittifak olarak yorumlamış ve bundan ne gibi siyasî menfaatler türetebileceklerine bakmışlardı. Bornulu yetkililerin düşüncesine göre, getireceği ekonomik faydalar ne olursa olsun bunlar ikinci planda kalacaktı. Örneğin anlaşmanın dördüncü maddesinde Bornu'nun başşehrinde daimî bir İngiliz ajanı atanması ve bunun huzurdaki anlaşmaya uyulup uyulmadığını kontrol etmesi öngörülmüştü (Benton: 1968: 201). Ancak anlaşmanın tasdikinin düzenlenmesi konusu ortaya çıkınca Bornulu yetkililer, bir ajandan daha fazlasının alınması fikrini yalnızca akıllarına getirmeye başlamışlardı. Onlar, İngiliz hükümetine temsilcisini Kukava'da garnizon kurmak üzere göndermesi ve hatta gelen bu temsilcinin tam konsolosluk yetkisi ile donatılması konusunda ısrarcı olmuşlardı. Dolayısıyla, Bornu'daki yetkililer ülkede mukîm bir İngiliz Konsolosu ile yabancı saldırganların önüne geçileceğini umut etmişlerdi. Kukava'da bir İngiliz konsolosu bulunmasının muhtemel avantajları nedeniyle hükümetlerince konsolos atanmasının hızlandırılması konusundaki çok sayıda mektup yazılmış¹¹, ayrıca bu konsolosun güvenliği ve rahatı garanti edilmişti. Tüm bunlardan ayrı olarak kendisine saygılı davranılması, şahsının ve mallarının korunması garantisi verilmiş (ki bunların tamamı, zaten anlaşmada belirtilmişti). Bornu hükümeti daha da ileri giderek konsolosu yağmur sezonunda dağlık bölgeye yollayarak kendisini doğal felaketlerden korumak için ellerinden geleni, güçlerinin yettiği her şeyi yapacakları sözünü vermişlerdi.¹² Aslında bir dereceye kadar bazı nüfuz ve güvenlik unsurları ayrıca Bornu'da mevcut olan sözde yetkililere

¹¹ “Dışişleri Sekreterliği'ne H. Barth'ın Mektubu, 22 Kasım 1852” ve “Dışişleri Sekreterliği'ne H. Barth'ın Mektubu, Kukava, 10 Ekim 1852” künyeli mektupların özetleri için bkz. Benton, 1962: 203-206.

¹² “Dışişleri Sekreterliği'ne H. Barth'ın Mektubu, 22 Kasım 1852” künyeli mektubun özeti için bkz. Benton, 1962: 205-206.

ve hatta sıradan İngiliz vatandaşlarına bile tanınmıştı. Buna rağmen Barth'ın kandırmasıyla, Vezir el-Hâc Beşir, antlaşmaya İngiliz tâcirlerin Bornu'da kendi Avrupalı kıyafetleri ile dolaşmasını zorunlu kılan özel bir madde eklenmesini istemişti. Böylece vezir, şeyhin sayesinde insanların İngilizlerin kendileriyle iletişim kurduğunu bilmesini istemişti.¹³ Ayrıca vezir, Barth'a olan teklifini daha da ileri götürerek Bornu Sultanlığı'nın İngiltere'nin köle ticaretine karşı olan çabalarına, (bedelsiz bir bağış olarak) 1000 misket tüfeği ve 4 top karşılığında kat'î sûrette destek vereceğinin garantisini vermişti. Talep edilen silahlar vezirin iddiasına göre; Bornu'daki ve komşu ülkelerdeki köle ticaretini bastırmakta kullanılacaktır (Barth, 1965: 235). Ancak mevcut şartlar altında gelinen noktada Bornu hükümeti, eli kulağında olan Trablus işgali fikri ile oyalanmaktaydı. Açıkça görülmektedir ki; talep edilen silahlar başka bir amaç için değil, beklenen işgal için Bornu ordusunu silahlandırmaya yöneliktir.

Bu arada, İngiliz ajanları ile Bornu hükümeti arasında gerçekleşenler, Kukava'daki Arap tâcirler tarafından bilinmiyor değildi ve olayların mahiyeti gereğince; Arap tüccarın Bornu'daki pozisyonlarını tehdit edecek bir durum karşısında pasif bir tavır takınmaları beklenemezdi. Başlangıçta Arap tâcirler, Şehu ve vezirini Barth ile bir antlaşma yapmaktan caydırmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar.¹⁴ Ancak bu teşebbüslerinde başarısız olunca, Bornu'daki artan İngiliz nüfûzuna karşı harekete geçmek için İstanbul Hükümeti'ni inisiyatif kullanmaya çağırma yoluna başvurdular (şüphesiz ki Trablusgarp valisi yolu ile). Bunun üzerine Bâbüâlî, Bornu hükümetine hediye olarak 400 misket tüfeği ve dört top gönderdi. Bu hareket, hiç şüphesiz ki Bornu hükümetinin endişelerini ve korkularını giderdi. Aynı zamanda Kukava'daki İngiliz ajanları tarafından yapılan entrikaların etkilerini gidererek, Osmanlı Hilâfetinin Bornu üzerindeki nüfûzunu sağlamlaştırdı. Bu arada şu da dikkatten kaçmamalıdır; İstanbul'un yollamış olduğu hediyeler (tam belirtildiği sayıda olmasa da) Vezir el-Hâc Beşir tarafından daha öncesinde İngiliz hükümetinden talep edilen silahların modeliyle aynıdır. Buna göre, Bornu'da bulunan Arap tâcirlerin yalnızca Bornu hükümeti ile İngiliz ajanları arasındaki gizli

¹³ "Dışişleri Sekreterliği'ne H. Barth'ın Mektubu, Kukava, 10 Ekim 1852" künyeli mektubun özeti için bkz. Benton, 1962: 203-205.

¹⁴ "George Washington [G. W. Crowe] Beyefendi'ye (Britanya Majesteleri'nin [H.B.M./ Her Britannic Majesty's Agent] Ajanı ve Trablusgarp Başkonsolosu) H. Barth'ın Mektubu, Ağustos 1851" künyeli mektubun özeti için bkz. Benton, 1962: 198.

görüşmelerin ayrıntılarını bilmekle kalmadığını ayrıca bunları, Osmanlı yetkililerine ilettikleri sonucu çıkarılabilir. Bu erken aşamada ne silahların İstanbul'dan kesin çıkış tarihini ne de bunların Bornu'ya kesin varış tarihini tespit etmek mümkün olmamıştı. Aslında, Bâbîâli'nin Bornu'ya silah hediye etmesi hakkındaki tek kanıt, Overweg'in bunlara Kukava'dan yolladığı 14 Ağustos 1852 tarihli mektubunda atıfta bulunmasıdır.¹⁵ Ayrıca bu hediyelerin Bornu'ya 1851 Aralığının ilk haftası ile (Vezirin silah antlaşmasını Barth yoluyla İngiliz hükümetine teklif ettiği tarihte) Overweg'in buna atıfta bulunduğu 14 Ağustos 1852 tarihi arasında bir günde Bornu'ya varmış olması gerektiği sonucuna varılabilir. Ancak her hâlükârda, bu hediyeyle amaçlanan sonuç olan İngiliz hükümetinin artan etkisine karşı harekete geçerek Bornu hükümetinin güvenini kazanılması hedefine tam manasıyla ulaşılamamıştır. Bâbîâli'nin hediyesine rağmen Şehu ve Vezir, Osmanlı tarafından gelecek kötü niyetli hareketlerden şüphe duymaya devam etmişlerdir. Sonuç olarak Bornu'daki yetkililer, İngiliz Hükümeti'nin dostluğunu aramaya daha da fazla yanaşmışlardır.

Bununla birlikte, Osmanlılar Şehu'nun kendilerinin Bornu'ya karşı açıkça düşman olduğu konusundaki şüphelerini dindirmek için beyhûde çaba sarf etmişlerdi. 1853 Eylül ayından az önceki bir zamanda, Fizan Kaymakamı'nın Bornu'ya daimî bir temsilci gönderdiği bilinmekteydi, ancak bu görevlinin amacı elçilik yapmak ve Bornu ile Osmanlılar arasındaki karşılıklı samimi ilişkinin sembolü olmaktan ziyade casusluk olmuştur. Söz konusu tarihte, Trablusgarp'taki Osmanlı idarecilerinin Bornu'ya düşmanlık içerisinde olduğu Fizan Kaymakamı Hasan Ömer tarafından Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşa'ya yazılan mektupta Bornu'nun Kano'yu işgal etmeyi tasarladığını rapor etmesinden anlaşılabilir. Eğer varsa Bornu ile Kano arasındaki ihtilafın sebepleri bu mektupla doğrudan ilişkili değildi. Bununla birlikte, şu da açıktır ki; beklenen işgalin "Gine-Mısırı'nın olgunlaşma zamanı olan 1853 Sonbaharında" gerçekleşmesi beklenmektedir. Bu yazışma, -ayrıca Bornu'daki Osmanlı ajanından ki Vezir el-Hâc Beşir kendisinden Ramazan Bayramı'ndan (1269 Şevval ayının ilk günü) sonra Bornu'yu terk etmeye hazır olmasını istemişti- doğrudan alınan bilgiye atıfta bulunmaktaydı. Sudan'dan Murzûk'a henüz varan bir kervandan edinilen bilgiye göre, Kaymakam Trabluslu tüccarın

¹⁵ "Albay Herman Beyefendi'ye Overweg'in Mektubu, Kukava, 14 Ağustos 1852" künyeli mektubun özeti için bkz. Benton, 1962: 202.

Bornu'dan kitlesel olarak çıkış yapması gerektiğini ima etmiştir. Mektubu yazdığı tarihte tâcirler, Fizan'a doğru yola çıkmışlardı.¹⁶ Tüccarın ve Osmanlı memurunun, Bornu ile kendi yetkilileri arasındaki ilişkilerin gerilmesi sonucunda çıkarılan sınır dışı etme kararı üzerine Bornu'yu terk etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Daha büyük olasılıkla Osmanlı yetkililerinin Bornu'dan çıkışı ve de tüccarın burayı toplu olarak terk edişi, eli kulağında olan ve tehlikeli bir durum arz eden güvensizlik ortamından dolayı zarurî hale gelmişti. Ancak, bu gibi bir güvensizlik ortamının Bornu'nun Kano'yu işgal etmesinin beklenmesi nedeniyle oluşmadığı muhtemeldir; bundan ziyade Şehu Ömer ile ezeli rakibi olan kardeşi Abba Abdurrahman arasındaki, daha sonra iş savaşlarında zirveye çıkacak olan ölümcül rekabet neticesinde oluştuğu varsayılabilir.

Şimdi bu makalenin ana konusuna dönecek olursak; kaymakamın Bornu'nun öngördüğü Kano'yu ön görülen işgali karşısında aldığı tavır çok iyi tahlil edilmelidir. Kaymakam konuyu bir mektubunda Trablusgarp Valisi'ne iletmiş ve mektubunda Allah'ın Bornu'yu muzaffer kılmaması için duacı olmuştur. Görünüşe göre; kaymakamın Bornu varlığına karşı takındığı menfi tavır, Kano'da bulunan Gadamesli ve Fizanlı tüccarın ki bunların hepsi Bâbiâli gibi yüce bir hükümete tâbidir, şahısları ve varlıkları konusunda duyduğu endişe ile ortaya çıkmıştır. Kaymakamın ifade ettiği endişesi -ki bu endişe tamamen gerekçesiz değildir- Bornu ordusunun, Kano şehrini ele geçirmesi halinde ayırım gözetmeksizin tahribat yapma yoluna gitmesi ve bu şartlar altında tüccara ait mal ve mülklerin yok olup gitmesidir (Gwarzo,1968 (I): 52-53). Her ne olursa olsun, Kaymakamın Bornu'nun askerî planlarına karşı düşmanlığının altında başka nedenler varmış gibi görünmektedir. İngilizlerin Bornu'da hızlı bir şekilde etki kazanması koşulunda -ki Osmanlıları fazlasıyla yıldırıyordu- kaymakamın Bornu'nun Kano'yu muhtemel işgali sırasında Bornu Sultanlığı ile Kano'daki İngiliz ajanları arasında yapılacak bir danışıklı dövüşten endişe duymamış olması muhtemel değildir. Bu durum İngiliz hâkimiyetinin Sudan içlerine kadar giderek genişlemesine sebep olabilecektir, dolayısıyla kaymakamın gerçek korkusu bu sonucun gerçekleşmesi olabilir. Her hâlükârda işgal gerçekleşmemiştir. Bunun

¹⁶ “Fizan Kaymakamı Hasan Ömer'den Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşa'ya, 29 Zilka'de 1269 (3 Eylül 1853)” künyeli mektubun İngilizce çevirisi için bkz. Gwarzo,1968 (I): 52-53.

başarısız olup gerçekleşmemesinin nedeni, Osmanlı yetkililerinin karşı çıkmış olmasından ziyade Bornu'nun kendi içinde bulunduğu siyasi karışıklıklar olmuştur. Aralık 1853'e gelindiğinde, Şehu Ömer ile kardeşi Abba Abdurrahman arasındaki çekişme bir iç savaş ile zirveye ulaşmıştır ve bu askerî darbe, Şehu Ömer'in geçici olarak tahtını kaybetmesine ve Vezir el-Hâc Beşir'in hayatına mal olmuştur.

Osmanlı ile Bornu arasında gittikçe kötüye giden ilişkiler hakkında yukarıda sarf edilen tüm sözlerden, açıkça anlaşılmaktadır ki; bir tarafta Şehu Ömer ile Veziri el-Hâc Beşir, diğer tarafta ise Osmanlı'yla arasındaki sevgi bağı ta ki Bornu iç savaşı arifesine kadar hiç kaybolmamıştır. Ancak buna karşın, 1853'te Bornu'da yaşanan kriz ile ilgili olarak Osmanlı önerisi, kısır bir spekülasyon üzerine beklemek olmuştur. Elbette ki Kukava'daki bazı Trablusgarplı tüccar (yukarıda bahsedilen göçte gitmeyen kısmı) krize şahsî taraftarlar olarak müdahil olmuşlardı. Dolayısıyla, bu taraftarlardan biri olan Abdallahi Şen'in Abba Abdurrahman'a yardım teklif ettiği bilinmektedir. Sonuç olarak, Şen, Şeyh Ömer'in 1854'teki karşı darbesi sonrasında Kukava'dan kovulmuştu. Bunun sonrasında Şen, Barth ile buluşmuş ve kendisinden Şehu'dan kendisi adına ricacı olmasını talep etse de Masina'da rehin alınmıştı (Barth, 1965 (III): 585). Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, bireysel olarak tüccarın bir taraf veya her iki taraf içerisinde iç savaşa dahil olduğunun kanıtlanmış olmasının, bunların resmî olarak Osmanlılar tarafından dahil edildiği şeklinde yanlış anlaşılmasıdır. Osmanlı yetkililerinin iç savaşta herhangi bir tarafta yer almamalarının nedeni, Trablusgarp Valisi'nin Fizan kaymakamına verdiği açık talimatlardır ki bu konuya daha sonra ikisi arasındaki yazışmalarda kaymakam tarafından atıflarda bulunulmuştu. Vali, arzusunun Bornu'ya hükmetmek olmadığını, hükümetlerinin dostluğunu ve kalplerini kazanmayı arzuladığını ve diğer hükümetlere meyletmelerine engel olmak istediğini beyan etmişti.¹⁷

Şehu Abdurrahman'ın Kısa Süren Hükümdarlığı (Aralık 1853 - Eylül 1854)

Daha önce işaret edildiği gibi, 1853 ve 1854 Bornu iç savaşları, Şehu Ömer ve kendinden yaşça küçük kardeşi Abba Abdurrahman arasındaki

¹⁷ "Hasan Emin'den Mustafa Nuri Paşa'ya, 9 Rebî'ulâhîr 1271 (30 Aralık 1854)" künyeli mektubun İngilizce çevirisi için bkz. Martin, 1962: 363-365.

rekabet yüzünden patlak vermişti. Kriz ilk defa Kasım 1853'te ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde Şehu Ömer'in askerî güçleri yenilmiş ve dolayısıyla Abba Abdurrahman, 1853'te Şehu sıfatı ile hükümranlılığı eline geçirmiştir.

Şehu Abdurrahman'ın hem İngiliz Hükümeti'ne hem de Osmanlı Hilâfeti'ne karşı tarafsız ve yeni bir dış politika benimsediğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Şimdiye kadar, Barth ile 1851'de yapılan antlaşmanın sonucu olarak sâbık Şehu Ömer hükümeti, İngiliz Hükümeti'ne karşı daima ittifak üzere hareket etmiş ve bu Osmanlı Hilâfeti ile Bornu arasındaki ilişkileri kopma noktasına kadar getirmiştir. Bununla birlikte, yerine gelen yeni güç Şehu Abdurrahman, her iki yabancı güç tarafına meyleden bir yaklaşımdan kaçınan olumlu bir tavır takınmıştır. Dolayısıyla, Şehu Abdurrahman bir yandan Bornu-İngiltere münasebetlerinin sürmesi konusunda çaba sarf ederken, diğer yandan da Osmanlı Hilâfeti ile ülkesi arasındaki geleneksel siyasî ilişkiyi tekrar canlandırmaya uğraşmıştır.

Hâlihazırda Şehu Abdurrahman'ın İngiliz Hükümeti ile kesin olarak hangi tarihte iletişime geçtiği bilinmemektedir. Öte yandan, Şehu'nun Kraliçe Viktorya'ya gönderdiği bir mektubun, Trablusgarp'taki İngiliz konsolosundan kendisine iletilmiş olduğu bilinmektedir. Ayrıca Herman ve Lord Clarendon, 28 Kasım 1854 tarihli bir mektupta Şehu Abdurrahman'ın iktidarının Şehu Ömer tarafından gerçekleştirilen darbeyle devrilmesiyle birlikte bu sürecin akamete uğradığını bildirmekteydi.¹⁸ Ancak kraliçeye gönderilen bu özel mektupta Şehu'nun, İngiliz Kraliçesine atfen “İngiliz egemenliğine göndermede bulunduğu ve bundan böyle kendileriyle onun arasında tüm dünyevi dostlukların tesis edildiği” yönünde bir ifade kullanmıştı. Mektup, “Aramızda uçsuz bucaksız çöller ve uzak mesafeler olsa da, iktidarın bize geçmesi halinde mektuplar ve elçiler vasıtasıyla Kraliçe Viktorya'ya dostluğumuzu sunmak isteriz” diye devam etmekteydi. Şehu bunun ardından, İngiliz hükümetinden gelen hediyelerin alındığını, Bornu'daki seyyahlarının güvenliğini sağladıklarını ve ülkesi ile Britanya arasındaki dostluğun selameti için “mahşer gününe dek” duacı olacağını ifade etmişti. Bu mektuba ek olarak, Şehu'nun hâlihazırda Murzuk'taki İngiliz konsolos yardımcısı Gagliuffi'ye, Bornu'daki gelişmeleri ve haksız iktisap durumu ile ilgili bilgiler veren ve İngiliz hükümetiyle ilişkilerini

¹⁸ Kukava, 15 Eylül 1854 tarihli mektupta Edward Vogel, bir hafta ya da daha öncesinde gerçekleşen bir karşı darbe teşebbüsünden bahsetmektedir (Benton, 1968: 274).

sürdürmek için en içten dileklerini paylaştığı, 13 Cemâziyülâhir (13 Mart 1854) tarihli bir mektup yazdığı bilinmekteydi.¹⁹

İngiliz hükümetiyle birlikte Şehu Abdurrahman, aynı zamanda Trablusgarp'taki Osmanlı idarecileriyle de yazışmalar yapmıştı. Fizan Kaymakamı Ahmed'in Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşa'ya yazdığı 26 Ocak 1855 tarihli bir mektubundan açıkça anlaşılmaktadır ki, iktidara gelmesinin ardından Şehu, valiye yazı göndererek Osmanlı Hilâfeti'ne olan sadakat ve hürmetlerinin İstanbul'a iletmesini kendisinden istirham etmiştir.²⁰ Şehu ile Osmanlılar arasındaki irtibatın var olduğunun bir başka ispatı ise, Trablusgarp Arşivi'nde keşfedilen bazı yazışmalar arasında bulunan Mustafa Nuri Paşa'nın Şehu Abdurrahman'a hitâben yazdığı bir mektup taslağıdır. Trablusgarp Valisi'nin mektubu, Şehu'nun yukarıda bahsedilene adeta bir cevap gibiydi. Bu yüzden Şehu'nun Halife'ye olan sözde hürmetine uygun düşecek şekilde valiyi, Bornu ile Osmanlı Hilâfeti arasındaki dostluğun, “zamanın etkisiyle veya uzak mesafelerden ötürü zarar görmemesi” için duacı olmuş; karşılıklı güven içerisinde her iki tarafın yararına olacak bir şekilde ilişkilerini geliştirebilmek adına tâcirlerin ve seyyahların (ebnâü's-sebil) teşviki için yolların açık olması (tasrih) ve kervanların düzenli olarak gelmesine imkân sağlayabilme yönünde umut beslediklerini” belirtmişti. Mektupta ayrıca, Şehu'ya mektupla birlikte gönderilen “işlemeli kılıfı (sarma) olan kırmızı bir mileff içerisinde iki ferman, dizginleriyle beraber iki işlemeli eyer (re's-i licâm), altın işlemeli (murassa) bir kılıç ve kınları” gibi hediyelerden bahsedilmekteydi. Bunların yanı sıra vali, “İstanbul'dan zât-ı âlînize gönderilmek üzere asil, kutlu ve uğurlu isminizin yer aldığı büyükçe bir altın mührün çalışmalarına başlandığını” ifade etmiştir. Ayrıca Şehu'ya “yakında veya uzakta ihtiyacı olan her ne var ise lütfen Fizan Kaymakamı vasıtasıyla veya bize doğrudan iletterek bildirmesi” teminâtını vermişti.²¹

¹⁹ Konsolos Herman aracılığıyla Lord Clarendon'a 28 Kasım 1854 tarihinde iletilen “Bornu Şehusu Abdurrahman b. Muhammed el-Emîn el-Kânimî'den Kraliçe Viktorya'ya Mektup” künyeli mektup için bkz. Benton, 1962: 196-198.

²⁰ “Fizan Kaymakamı Ahmed'den Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşa'ya Mektup, 7 Cemâziyülevvel 1271/26 Ocak 1855” künyeli mektubun İngilizce çevirisi için bkz. Gwarzo, 1968 (I): 53-54.

²¹ “Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşa'dan Şeyh Abdurrahman'a Mektup” künyeli tarihsiz mektup taslağı için bkz. Martin, 1962: 365-368.

Valinin mektubu, şüphesiz Şehu'nun Bornu ile Osmanlı arasındaki diplomatik ilişkileri canlandırma girişimi bağlamında karşılıklı bir jest hareketiydi. Osmanlı yetkilileri, her ne kadar Abdurrahman'ın hükümetini tercih ettiklerini belirten bir işaret göstermiş olsalar da, Şehu Ömer'in eski hükümeti tartışmalı bir sorun olarak devam etmekteydi. Fakat şu açıktır ki; Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşa, amacının Bornu'ya hükmetmek olmadığını, yüce hükümetlerinin dostluğunu ve kalplerini kazanmayı arzuladığını ve Bornu'nun diğer hükümetlere meyletmelerine engel olmak istediğini beyan etmişti. Buna rağmen Osmanlı yetkililerinin Şehu Abdurrahman'ın dostluk hareketine nihaî cevapları, her ne olursa olsun, epeyce uzun sürmüştü. Sonuç olarak, Osmanlı'nın cevabı, Bornu'daki yeni olaylara ancak yetişmiştir. Paşanın Şehu Abdurrahman'a yazdığı mektubun Bornu'ya gönderilmek üzere Murzûk'a ulaştığı tarihte Abdurrahman'ın Hükümeti, Eylül 1854 karşı darbesi ile zaten düşürülmüş durumdadır. Bu şartlar altında Fizan Kaymakamı Ahmed'in Trablusgarp valisine (7 Cemâziyülevvel) 26 Ocak 1855 tarihinde yazdığı mektupta kendisini durumun gidişatı hakkında bilgilendirmiş, hediyeler ile Şehu Abdurrahman'ın durumuyla ilgili neler yapılacağı konusunda tavsiyelerde bulunmuştu.²²

Şehu Abdurrahman'ın Bornu ile Osmanlı Hükümeti arasındaki ilişkilerin canlandırılması konusunda başlattığı girişim, Osmanlılar nezdince şüphesiz ki hoş karşılanmıştı. Ancak Osmanlı Hükümeti'nin cevap vermesi ne sebeple bu kadar uzun zaman almıştı? Bu soru ne kadar uygun düşen bir soru olsa da buna burada tatminkâr bir açıklamada bulunmak mümkün değildi. Bu nedenle Osmanlı'nın sessizliğinin, Şehu Abdurrahman'da bir rahatsızlık uyandırdığı görülmektedir. Dolayısıyla, Şehu Abdurrahman'ın Kraliçe Viktorya'ya yazdığı (Warrington'un Lord Clarendon'a yazdığı 28 Kasım 1854 tarihli mektubuna eklenen) mektup Şehu'nun dostane teklifinin Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmeyeceğinden korkması ile ilişkilendirilemez.

Her hâlükârda, Şehu Ömer'in yeniden tesis edilmiş hükümeti, sonradan Osmanlı Hilâfetine karşı müspet bir politika benimsemiş ve dolayısıyla Osmanlı Hilâfeti ile Bornu arasındaki eski bağlar tekrardan

²² "Fizan Kaymakamı Ahmed'den Trablusgarp Valisi Mustafa Nuri Paşa'ya Mektup, 7 Cemâziyülevvel 1271/26 Ocak 1855" künyeli mektubun çevirisi için bkz. Martin, 1962: 365-368.

canlandırılmıştı. Yüzyılın geri kalanında (ve bu makalenin kalanının ilgili olduğu dönem) iki devlet arasındaki diplomatik ilişkiler sürdürülmüştür.

Şehu Ömer'in İkinci Hükümeti (1854-1881): Osmanlılar ile Yeniden Yakınlaşma Politikası

Yukarıda da anlatıldığı üzere, Bornu ile Osmanlılar arasındaki gerilmiş ilişkiler, Şehu Ömer'in restore edilmiş ikinci dönemi sırasında daha iyiye doğru bir dönüş yapmıştır. Fakat sonradan iki taraf arasında oluşan yeniden yakınlaşma, kısa bir sürede oluşmadığı şeklinde değerlendirilebilir. Mevcut kanıtlardan anlaşıldığı üzere Osmanlı yetkilileri, Şehu Ömer'in yönetimi tekrar ele geçirdiği hakkındaki haberleri ilk kez duyduklarında Şehu Ömer'in siyasi duruşunu değerlendirmek için biraz zaman harcadıkları aşikârdır. Dolayısıyla Trablusgarp valisinin Fizan Kaymakamı'na yazdığı 26 Ocak 1855 tarihli cevabı yazıda Şehu Ömer'in, Osmanlı Hilâfeti'ne karşı duruşunun bilinmez olduğu ve kaymakamın onun "daha önce izlediği ilk yolu mu takip edeceği yoksa yolundan dönmeyip Devlet-i Aliyye'ye (Osmanlı) mi meyledeceği (Martin, 1962: 365-368)" konusunda emin olmadığı beyan edilmişti. Doğrusu, kaymakamın konuya karşı temkinli yaklaşımı Şehu Ömer'in hâlihazırdaki diplomatik duruşu hakkındaki gerçeklik ile uyum içerisinde değildi. Barth'ın 1855'te Kukava'dan ayrılış tarihine kadar olan süre için, eski Osmanlı'nın Bornu'ya karşı olan tasarruflarına dair korku hala Şehu Ömer'in aklından çıkmamış gibi görünmekteydi. Dolayısıyla Şehu, İngiliz hükümetinin Bornu'ya bir konsolos atayacağı ümidi taşımaktadır. Şehu'nun Kraliçe Viktorya'ya yazdığı ve Barth'ın beraberinde İngiltere'ye götürdüğü (ve müteakiben Dışişleri ile yaptığı 18 Eylül 1855 tarihli yazışmaya ek olarak koyduğu²³) mektup tek başına bile Osmanlı'nın Bornu üzerine olabildiği muhtemel planlarını engellemek için acil bir yabancı desteğine ihtiyacı olması durumunu hesapladığını ispat etmek için yeterliydi.

İngiliz hükümetinin Şehu Ömer'in Bornu'da bir İngiliz Konsolosluğu konuşlandırma talebini cevaplamaması, İngilizlerin Merkezî Sudan üzerindeki menfaatlerinin 1850'lerin sonlarına doğru dramatik olarak azalması ile yeterince açıklığa kavuşturulabilir. Dolayısı ile İngiliz

²³ "Bornu Şehusu Ömer'den Kraliçe Viktorya'ya Mektup, 18 Şaban 1271 (6 Mayıs 1855) ve Barth'ın yüksek rütbeli subay (field officer) ile yaptığı yazışmaların ekleri, 18 Eylül 1855" künyeli tarihi vesikaları incelemek için bkz. Benton, 1968: 209-211.

Hükümeti Gadames ve Murzûk'taki konsolos yardımcılıklarını bile sırası ile 1860 ve 1861 tarihlerinde kapatmıştı (Boahen, 1964: 230-233).

İngiliz nüfuzunun Merkezî Sudan'dan çekilmesi, Trablus'un Merkezî Sudan'daki ticarî çıkarları açısından en rahatlatıcı gelişme olmuş olmalıdır. İngilizlerin geri çekilmesiyle birlikte Trablus'un Merkezî Sudan'daki menfaatlerine karşı o güne değin ortaya çıkan doğrudan tehditler açısından bir rahatlamaya neden olmuştur. Bir taraftan Şehu Ömer için, İngiltere ile tüm ekonomik ve siyasî bağlantı kurma yolları tıkanmıştır. Bu şartlar altında Bornu'nun, Avrupa ve Kuzey Afrika lüks mallarının tek tedarikçisi olan Trablusgarp ile eski bağlantılarına dönmekten başka alternatifi kalmamıştı. Dolayısıyla, 1860'larda Bornu ile Trablusgarp arasındaki ticarî bağlar tekrar canlandırılmıştı. Bununla birlikte dikkat çekilmesi gereken bir nokta vardır ki o da; iki devlet arasındaki ticarî ilişkilerin sürdürülebilmesi, geçirgen bir siyasî atmosfer ile sağlanabilirdi. Bornu ile Trablusgarp arasındaki ticarî ilişkilerin sürmesi, öncesinde iki devlet arasında siyasî bir uzlaşının olmasıyla sağlanmıştır değerlendirmesine varılabilir. Ayrıca bu iki devlet arasındaki uzlaşma sürecinin, büyük ölçüde İngiltere'nin çıkarlarının Merkezî Sudan'dan çekilmesi ile koşullanmasının hiçbir kıymeti yoktur.

Bu uzlaşmanın mevcut süreci nasıl etkilendiğine dair bir kanıt olmadığı gibi, ilk defa ne zaman uzlaşma sağlandığı hususu da açık değildi. Her halükarda, Nachtigal'in Bornu'ya vardığı tarihte (Temmuz 1870), Bornu ve Trablusgarp arasındaki doğrudan ticari bağlantı yeniden başlamakla kalmamış, aynı zamanda Şehu Ömer hükümeti ile Osmanlı idarecileri arasındaki ilişkiler de, karşılıklı güven ve dayanışma temelinde, öncekinden daha samimi bir hal almıştı. Nachtigal'in kayıtlarından, Murzûk'tan Kukava'ya yaptığı kervan yolculuğu 1870'de gerçekleşmiş ve Trablusgarp Valisi'nin resmî memurunun da Şehu Ömer'e eşlik ettiği bu kayıtlardan öğrenilmişti. Adı Muhammed Bû Âişe Efendi olan bu memur, aslında Bornu'dan bazı vahşi doğa numuneleri alıp İstanbul'daki hadika-i hassaya²⁴ götürmek ile görevlendirilmişti. Aynı zamanda bu resmî memurun, Osmanlı (İstanbul) Sultanı'ndan Şehu'ya hediyelerle

²⁴ Osmanlı sultanlarının, beraberinde silahdâr ve rikabdârlardan bazıları, Şahincibaşı, Doğancibaşı, İçdoğan Oğlanları, bir miktar Zağarcı, Samsunci ve Solak ile birlikte genellikle pazartesi ve perşembe günleri giderek kısa süreliğine vakit geçirdikleri özel av bahçelerine verilen isimdir. [Çev.]

gittiği biliniyordu; bu hediyeler arasında murassa' bir kılıç, iki at ve bir Kur'an nüshası vardı (Martin, 1962: 371).

Aynı şekilde Nachtigal'in kayıtlarından, 1870 yılına gelindiğinde, Kukava'ya gelen Trablusgarplı tüccarın ticarî çıkarlarının, içlerinden Şehu Ömer'in sarayından birinin (esasinda Kukava'da ikamet eden) siyasî itibarı ile iyi bir şekilde korunduğu açıkça anlaşılmaktaydı. Adı Muhammed et-Titivî olan bu Trablusgarplı Arap, kendisi de bir tüccardı. Nachtigal'in kendisi henüz gitmeden önce Kukava'ya ulaşmış ve burada hâlihazırda ikamet etmekteydi. Bornu Şûra Meclisi üyesi olmasa da, onun yönetim üzerindeki nüfûzu güçlüydü. Nachtigal tarafından gözlemlendiğine göre bu zât, Bornu'daki Trablusgarplı tâcirlerin önde gelen, tanınmış mümessillerinden biriydi. Bu yüzden, et-Titivî'nin Bornu Sarayı üzerindeki siyasî nüfûzu, tüccarın avantajlarına olmuştur. Daha geniş bir açıdan bakılacak olursa bu kişinin Bornu'daki konumu, esasında Osmanlı Hükümeti'nin gayri resmi bir konsolosu gibi hüviyeti hâizdi. Bu yönüyle et-Titivî, Murzûk'un hazinedarının (Sandık Emîni) erkek kardeşi olarak, Osmanlı hükümetinin diplomatik çıkarlarını temsil etmek için doğru bir tercih idi (Nachtigal, 1980 (II): 109, 245).

Muhammed et-Titivî'nin, Nachtigal'in varışından önce ne kadar süre Kukava'da kaldığı çok net değildi. Bu soru, 1869 yılında onun konumunun bir başkası tarafından zapt edildiği gerçeği ile daha karmaşık bir hale gelmiştir. Yazışmalarından anlaşıldığı üzere, bu şahsiyet yani Şerif Abdurrahman Burkan, Osmanlı Hükümeti'nin siyasî bir memuru (ajanı) rolüne ek olarak et-Titivî gibi bir tüccardı. Aslında, Burkan (isminden de Türk olduğu anlaşılan), Sultan'a "sadakat yükümlülüğünü" yerine getirdiği için İstanbul'daki mahkemeye giriş ayrıcalığı kazandığı, yazışmalarının birinde dolaylı olarak belirtildiğinden beri Osmanlı Hükümeti'nin resmi bir memuru olarak Bornu'ya gelmişti.²⁵

Üstelik Burkan'ın, Kukava'da ilk evini ne zaman aldığı bilinmemektedir. Bu süre içinde Bornu'yu ziyaret eden seyyâhların hiçbiri tarafından bahsedilmemiş olması muhtemeldir²⁶ ve bu yüzden, başka bir yerde Barth, ondan sadece önemli bir Murzûk tâciri olarak bahsetmiş olabilir (Martin,

²⁵ "Bornu Sultanı Abdurrahman'ın Veziri Şerif Muhammed Burkan'dan Fizan Mutasarrıfı'na Mektup, 15 Cemâziyülevvel 1286 (23 Ağustos 1869)" künyeli mektubun çevirisi için bkz. Gwarzo, 1968 (I): 56-57.

²⁶ Dört numaralı mektubun yorumu için bkz. Gwarzo, 1968 (I): 57.

1962: 365). Bu en olası şekilde Barth'ın, Kukava'dan son ayrılışından sonra buraya gelmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Her halükarda, Burkan'ın Bornu'ya diplomatik bir propagandacı olarak gönderilme önerisi en makul olandır. Bu belgede daha önce net olarak gösterildiği gibi, İngiliz Hükümeti'nin ajanları 1851-1853 yılları arasında Bornu'da Osmanlı etkisini yıkmayı başarmışlar ve bu Osmanlı makamları tarafından çok hafife alınmamıştı. Böylece, 1854'te Şehu Ömer'in hükümetinin yürürlüğe girmesinden sonra, Osmanlı makamları ticaret bahanesiyle Bornu'da yaşaması için etkili bir kişiyi buraya gönderme gerekliliğinin farkına varmıştı. Bu sayede Şehu Ömer'i, Osmanlı Hükümeti tarafına çekmenin yanı sıra ülkedeki gidişat hakkında da ilk elden bilgi elde edilmiş olacaktı. Bu tam olarak, Bornu'da Burkan'ın misyonunun doğasına uygundu ve Şehu Ömer ile Osmanlı makamları arasındaki sonradan meydana gelen yakınlaşma, Burkan'ın görev başarısının net bir kanıtıydı. Burkan sadece görevinde başarılı olmakla kalmayıp ayrıca Bornu'daki siyasî nüfuzunun önemli bir derecede etkisiyle kendine bir konum elde etmiş ve yazışmalarında kendini 'Bornu Veziri' olarak tanımlamıştı.²⁷

Mevcut olan bilgidен, Osmanlı makamlarının girişimleri sayesinde Bornu ile Osmanlı Hilâfeti arasındaki ilişkilerin normale döndüğü anlaşılmaktadır. Bu süreçte, hediyelerin gönderilmesi gibi diplomasinin geleneksel teâmülleri artık yeterli olarak görülmemekte ve böylece Osmanlıların daha etkili yollar araması gerekmektedir. Bu durumda ajanın rolü, Osmanlıların Bornu ile diplomatik bağlarında hayati bir öneme sahip olmuştur. Burkan ve sonradan gelen Muhammed et-Titivî gibi Osmanlı ajanlarının üstlendiği propagandacı rolleri aracılığıyla Bornu üzerindeki Osmanlı etkisi, yenilenmiş ve devamlılığı sağlanmıştır. 19. yüzyılın son on yılında, Osmanlı memurunun rolü Kukava'daki başka bir Trablusgarplı tacir Şerif eş-Şeşimî'ye²⁸ devredilmişti. Daha sonra görüleceği gibi bu kişi, Avrupa'nın sömürgeci imparatorluk planlarına karşı, Bornu'daki Osmanlı menfaatlerinin korunmasında önemli bir rol oynamıştı.

Belki de burada bir ara vermek ve 1854-1881 dönemi boyunca Osmanlı Hilâfeti doğrultusunda Osmanlı memurlarının Şehu Ömer hükümetini tekrar yönlendirmede ne kadar başarılı olduğunu değerlendirmek gerekmektedir. Mevcut kanıtlardan, iki Osmanlı memuru Burkan ve

²⁷ Üç ve dört numaralı mektupların yorumu için bkz. Gwarzo, 1968 (I): 55.

²⁸ İngilizce literatürde bu isim, Shariff Shashimi olarak geçmektedir. [Çev.]

et-Titivî'nin başarısının Şehu'yu tatmin etmediği görülmektedir. Ancak diğer taraftan Trablusgarp Valisi Ali Rıza Paşa'ya yazılan bir mektupta (3 Cemâziyülevvel 1287 / 30 Temmuz 1870), Şehu sadece Osmanlı Sultanı'ndan "Sultanımız" olarak bahsetmemiş, ayrıca kendinden "Bornu (Burnuh) ilinin valisi (mütevellîsi) olarak bahsetmişti.²⁹ Bu unvanın (mütevellî) kullanılması, Şehu'nun gönüllü olarak Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiğini göstermekteydi. Eğer böyleyse, bu gelişme Bornu-Osmanlı ilişkilerinde yeni bir dönüştürme işaret etmektedir. Şayet var ise, yönlendirmelerle Şehu'nun Osmanlı hâkimiyetini gönüllü olarak mı kabul ettiği, bazı spekülasyonlara açık bir soruydu. Bu yönlendirmenin doğası ne olursa olsun, bazı dinî mülahazalar (söylemler) aracılığıyla yaptırımlar oluşmuş olabilir. Osmanlı sultanının, özellikle Avrupa'nın sömürgeci tasarruflarıyla mücadele etmesinde sultanın Müslüman toplumuna (ümme) önder olma iddiasını güçlendirmesinden beri, Şehu'nun dini düşünceleri üzerindeki güçlü söylemleri siyasi avantajları için Osmanlı makamlarınca istismar edilmiştir.

1881 Sonrası Bornu'da Osmanlı Nüfûzu

Daha önceki tartışmalardan yola çıkarak, Şehu Ömer'in Osmanlı Sultanı'na olan az veya çok bağlılığı, saltanatının sonuna kadar sürmüştü. Ancak oğlu ve sonrasında gelen Şehu Bûkâr'ın³⁰ (1881-84) Osmanlılar ile iyi ilişkiler kurmasına rağmen, babasının aksine Osmanlı makamları ile ilişkilerinde daha az bağımsız bir dış politika izlemiştir. Arap tüccarından birisinin değerlendirmesine göre, Şehu Bûkâr'ın hükümeti babasıninkinden daha iyiydi.³¹ Bornu ve Osmanlı Hilâfeti arasındaki mevcut siyasî ilişkileri üzerine bir yorum yapmaktan daha çok Şehu Bûkâr ile yabancı tüccarın muamelelerinden kaynaklanan ticarî refahın artmasından bahsetmek gerekmektedir. Bûkâr, müsrifliği ve cömertliğiyle meşhur olup³², Trablusgarplı tâcirler yukarıda bahsedildiği gibi onu lüks malları için önemli bir müşteri olarak tanımlamaktaydılar. Şu anda

²⁹ "Bornu Şeyhi Ömer b. Muhammed el-Emin el-Kânîmî'den Trablusgarp Valisi Müşir Ali Rıza Paşa'ya, 3 Cemâziyülevvel 1287 (30 Temmuz 1870)" künyeli mektubun çevirisini incelemek için bkz. Martin, 1962: 369-372.

³⁰ Ebûbekir isminin, mahallî dildeki ifade edilmiş şeklidir (Bâri-Kiraydiyye, 2007: 14). [Çev.]

³¹ "Muhtar Hasan'dan el-Hâc Muhammed'e Mektup, 10 Şaban 1299 (27 Haziran 1882)" künyeli mektubun çevirisini için bkz. Gwarzo, 1968 (I): 58-59.

³² Makalenin yazarı, bu bilgiyi "saha araştırması notları (field notes)" dipnotuyla ifade etmiştir.

burada, Trablusgarp'taki Osmanlı makamları ve Şehu Bûkâr arasındaki doğrudan iletişimin sadece bir kanıtı bulunmaktadır. Bu kanıt, babasının vefatından sonra Bornu tahtına geçtiğini bildirmek için Trablusgarp Valisi Mehmed Nazîf Paşa'ya yazılan 12 Aralık 1881 tarihli bir mektuptur.³³ Bûkâr'ın, Trablusgarp'taki Osmanlı makamlarına tahta geçmesi ile ilgili bilgi vermesi, hatalı şekilde varsayıldığı gibi zorunlu siyasi dayatmalar değil, aksine Bornu'daki siyasî teâmüllere uygun davranmak istemesinden kaynaklanmıştır. Skolastik (eğitsel) gelenekte yetişmiş biri olarak Bûkâr, hükümetin İslâmî fikirleri hakkında bilgilendirilmemiş olabilir ve ayrıca danışmanlarının yönlendirmelerini takdir etmeye daha az yatkındır.³⁴ Dolayısıyla kısa süren yönetiminde, siyasi gücünü zalimce kullanımı herkesçe bilinmekteydi. Şehu Bûkâr'ın düşüncelerinde dinî eğilimin olmadığı çok açıktır. Dolayısıyla, sırf dinî düşünceler bazında Osmanlı Hilâfeti'ne bağlılık fikrini düşünmek çok zordu. Bu nedenle, Şehu Ömer'in saltanatı sonrasında Bornu üzerinde Osmanlı siyasî nüfûzunun Şehu Bûkâr'a ne ölçüde dikte edilebildiği ve her iki Şehu'nun kişiliklerindeki farklılığın bu sürece nasıl etki ettiği sonucuna varılabilir.

Çok kısa süren hâkimiyeti sırasında (1885-93) Osmanlılar ile ilişkilerine dair Şehu İbrahim'in siyasî mizacı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz Ancak Şehu Haşim'in saltanatında (1885-93) Bornu üzerindeki Osmanlı siyasî nüfûzu baskın idi. İslâmî yöntemlerle Bornu hükümetini yeniden düzenlemek (ıslah etmek) için Haşim'in üstlendiği gayret, dinî duygularının derinliğini adeta resmetmiştir.³⁵ Nitekim Haşim'in dinî hassasiyetleri, ana amacı Avrupa sömürgeciliğinin giderek artış gösteren baskılarına karşı, Osmanlı himayesi altında bir birleşik Müslüman cephesi oluşturmak olan Osmanlı Sultanı Abdülhamid'in (1876-1917) İslâm Birliği propagandasına duyarlı olarak idaresini sürdürmüştü. Bunun sonucu olarak, Charles Macintosh liderliğinde görevlendirilen 'Royal Nijer Company' misyonu, bir anlaşma (R.N.C³⁶ otoritesi altında Bornu'ya yerleşen) yapmak için Kukava'yı ziyaret ettiği 1891 tarihinde, İslâm Birliği (İttihâd-ı İslâm) propagandası çoktan Bornu'ya ulaşmıştır. Macintosh,

³³ "Ebû Bekir b. Ömer el-Kânimî'den Trablusgarp Valisi Mehmed Nazîf Paşa'ya, 20 Muharrem 1299 (12 Aralık 1881)" künyeli mektubun İngilizce'den çevirisi için bkz. Gwarzo, 1968 (I): 57-58.

³⁴ Saha araştırması notları.

³⁵ Saha araştırması notları.

³⁶ The Republican National Convention (Cumhuriyetçi Ulusal Kongre). [Çev.]

Kukava'da iki ay kalmasına rağmen, bir anlaşma zemini oluşturmak için yapılan girişimlerde, ilerleme kaydedememiştir. Son tahlilde Macintosh, saygınlıktan çok uzak bir şekilde Kukava'dan ayrılmıştır. R.N.C Misyonu, Kukava'dan ayrıldığı andan itibaren Osmanlı bayrağı, hilâfete teslimiyetin bir işareti olarak şehrin üzerinde dalgalanmaktaydı (Flint, 1960: 171). Aslında bu bayrak hadisesi, Bornu'nun Osmanlı Hilâfetine bağlılığının bir kanıtı olarak düşünölmelidir. Murzûk'a (Osmanlı'nın Bornu'ya en yakın iktidar / güç merkezi) bir geri dönüş seyahatinin, Macintosh'un Kukava'daki iki aylık kalış dönemi süresince yapılmamasına bakacak olursak, Kukava'daki R.N.C görevinin başlamasından sonra bayrağın gönderildiği fikri elbette ki savunulamaz. Bu yüzden, kuvvetle muhtemel Bornu hükümeti, Osmanlı bayrağını R.N.C misyonunun bölgeye varışından önce elde etmiştir.

Kukava'da yaşayan Trablusgarplı tüccar, Kukava'ya bir yıl sonra (1892) gelen Fransız ajan Monteil'in yanısıra, 1891 R.N.C misyonunun antlaşma girişimlerinin boşa çıkarılmasında önemli rol oynamışlardır. Bornu'da ticarî menfaatleri bulunan Trablusgarplı tüccar, kendi refahları ve zenginlikleri için bir ön koşul olarak Osmanlı Hilâfeti ile Bornu arasındaki yakın siyasî ilişkilerin gerekliliğinin her zaman farkında olmuşlardır. Şimdiye kadar, Osmanlı makamları ve bahsi geçen tüccar arasında, Bornu'daki siyasî menfaatlerini ve faaliyetlerini (hizmet alımlarını) koruyan bir menfaatler grubu bulunmaktaydı. Bu bilgilerin ışığında, Trablusgarplı tüccarın 1891 ve 1892 yıllarındaki Avrupa misyonlarına karşı olan husumetleri incelenmelidir. Özellikle R.N.C misyonu ile ilgili olarak, Şehu'nun, Osmanlı Sultanına R.N.C'nin antlaşma teklifleri lehine bir açıklamada bulunmasıyla tüccar sınıfı endişe duymuş olabilir. Nitekim Trablusgarp tüccarı, R.N.C misyonuna bir sabotaj yapmak için girişimde bulundular ve bu sayede Macintosh'u Kukava'dan çıkarmayı başardılar. Tâcirler, bu zaferi Şehu'nun korkularından büyük ölçüde istifade ederek elde etmişlerdir. Öncelikle, misyon tarafından gönderilen mektupların üzerindeki mühürlerin sahte olduğunu belirtmişler. Daha sonra, Şehu'ya beyaz adamın ülkeyi ve altın, mercan gibi ülkenin diğer zenginlikleri gasp etmeye geldiğini söylemişlerdir. R.N.C misyonuna karşı girişimlerinde, Trablusgarplı tâcirler sayılarının fazla olmasının avantajını da kullanarak nüfuz kurmayı başarmışlardır. Şerif eş-Şaşimî, Kukava'da ikamet eden bir tüccardı ve 1891 yılında Bornu'daki rolü Osmanlı Hilâfeti'nin yarı-resmi konsolosu olarak devam etmişti (Monteil, 1895: 314).

Ayrıca, kız kardeşinin Şehu Haşim'in ilk eşi (Gumsu) olması³⁷, Bornu mahkemelerinde önemli derecede etki sahibi olmasına sebep olmuştur. Son tahlilde, 1891 yılında Kukava'da R.N.C misyonu tarafından icra edilen Avrupa sömürgeciliği tehdidine karşı, eş-Şaşimî'nin etkisi Bornu'da Osmanlı Hilâfeti'nin menfaatlerini korumada önemli bir araç olmuştur. Bu bilgiler ışığı altında, tüccar sınıfı, kendilerini Şerif eş-Şaşimî'ye karşı borçlu hissetmişler ve R.N.C misyonunun ayrılmasından sonraki gün eş-Şaşimî'ye toplu bir hediye sundukları iddia edilmişti (Monteil, 1895: 314). Ancak, 1891 yılından sonra olayların beklenmedik yönde gelişmesi, Bornu'daki Osmanlı çıkarlarının ani şekilde sona erdiğini göstermekteydi. Ayrıca 1893 yılında Bornu, Sudanlı bir asker olan Râbih b. Fazlullah tarafından ele geçirilmişti. Bu durum, Bornu ve Kuzey Afrika arasındaki tüm bağlantıları kopardı ve böylece Bornu'daki Osmanlı menfaatleri (siyasî ve ticarî) Kânimî sülâlesinin servetiyle birlikte sona erdi. Bu yeni gelişmenin bir anda olması sebebiyle, Osmanlı makamları Bornu hükümetinin yardımına gelememiştir; eğer bunu yapacak durumda olsaydı bile, hilâfetin kendi sürekliliği için çeşitli iç ve dış krizler göz önüne alınmıştı. Her durumda, Osmanlı makamlarının Bornu'daki gelişmeler için endişe duymaları ile ilgili kanıtlar bulunmaktadır. Fizan mutasarrıf vekilinden Trablusgarp Valisi Kemal Paşa'ya yazılan bir mektupta (12 Şevvâl 1310/29 Nisan 1893), Murzûktaki makamların Râbih'in Bornu'yu işgal edeceği yönündeki söylentilerin doğruluğunu araştırmak için çaba gösterdikleri vurgulanmıştı. Muhammed b. ez-Zahunî adındaki bir tüccar, araştırma yapması için Bornu'ya gönderilmişti. ez-Zahunî'den alınan bilgiye dayanarak, Râbih'in Bornu zaferi ile ilgili rapor Trablusgarp valisine iletilmişti.³⁸ Dolayısıyla eğer ez-Zahunî'nin verdiği bilgi doğru ise, iki önemli durum bulunmaktaydı. Birincisi, eğer Osmanlılar Râbih'e karşı Bornu hükümetine yardım etmek istese bile, onların çabaları Râbih'in planlandığı gibi hızlı olması ve Bornu işgalini başarmasıyla birlikte boşa çıkacaktır. İkinci durumda (bu durum, bu belgenin konusu ile doğrudan alakalı değildir), ez-Zahunî'nin bilgisi, Kukava'nın Râbih tarafından yağmalanması meselesi ile ilgilidir. Başka bir yerde eleştirel bir bakışla incelenmesiyle ortaya çıkmaktadır ki; ez-Zahunî'nin bilgisi, 1893 Şubat ayındaki olayla -gerçekten çok erken bir tarih olmakla birlikte-

³⁷ Saha araştırması notları.

³⁸ "Fizan Mutasarrıf Vekili'nden Trablusgarp Valisi Kemal Paşa'ya, 12 Şevvâl 1310 / 29 Nisan 1893" künyeli mektubun İngilizce çevirisi için bkz. Gwarzo, 1968 (I): 59-60.

uyuşmaktaydı.³⁹ ez-Zahunî'nin Bornu'ya ulaşmadığı ve söylentilerle ilgili raporlarını vermek için Murzûk'a dönmediği ihtimal dahilindedir. Böyle bile olsa, ona verilen bu görev, Osmanlı makamlarının Bornu'nun kaderi ve problemleri ile ilgili endişe duyduklarının güçlü bir kanıtıdır.

Sonuç

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, 1835'ten itibaren Trablusgarp'taki ikinci Osmanlı hâkimiyetinin⁴⁰, Bornu hükümetinin dış politikası üzerinde büyük bir etkisi vardır. Bu süreç, Hilâfeti Bornu'ya fiziksel olarak yakınlaştırmıştı ve iki devlet arasındaki siyasî etkileşim kaçınılmaz hale gelmişti. İki devlet arasındaki diplomatik bağların nereden kaynaklandığı vurgulanmalıdır. 19. yüzyılda Osmanlı Hilâfeti ile Bornu arasındaki siyasî etkileşim, Osmanlı'nın Trablusgarp Vilâyeti (Trablusgarp İli) ve Bornu arasındaki mevcut ticarî ilişkileri güçlendirmek için düzenlenmiştir. İki devlet arasındaki ticarî akışa verilen önem, Hilâfeti ve Bornu makamları arasındaki siyasî yazışmaların takas edilmesiyle ispatlanmıştır. Karşılıklı çıkarlar için yapılan ticarî görüşmelerde, Bornu tarafının yanı sıra Osmanlı makamları da iki devlet arasındaki sıkı ilişkiyi sağlam tutmak için hevesliydi. Bu nedenle Bornu ve Osmanlı Hilâfeti arasındaki siyasî temas, mevcut bir ticarî bağ oluşturmak için tarafların karşılıklı isteği esasına dayanmaktaydı. Eğer Osmanlı makamları tarafından 1844 yılında görevlendirilen et-Titivî'nin, Bornu'yu Osmanlı hâkimiyeti yörüngesine almak arzusu var ise, onların çabaları, ticarî çıkarlarını bu yönde maksimize etmek için hesaplanmıştır. Ancak, 1851 yılına kadar iki devlet arasındaki ilişkiler iyi seviyedeydi ve Bornu'nun egemenliğinde bir risk bulunmamaktaydı. 1851'den 1853 yılına kadar ilişkilerin gergin olması, Kukava'daki İngiliz ajanlarının propagandacı entrikalarına bağlanmaktadır. Osmanlı makamlarının Bornu'yu işgal etme planları olduğu konusunda İngiliz ajanlarının yaptıkları bu imalar, Sahra, Bornu ve Merkezî Sudan'ın geri kalanı boyunca İngiliz ticarî nüfuzu için bir altyapı oluşturmak amacıyla Osmanlı Hilâfeti ve Bornu arasındaki bağı koparmak için tasarlanmış bir uydurmadır. Sorgulanan dönemde, Trablusgarp'taki makamlar, iç ihtilaflar sorunu ile nasıl başa

³⁹ 7 numaralı mektubun yorumunu incelemek için bkz. Gwarzo, 1968 (I): 60.

⁴⁰ Müellif, burada Osmanlı idari taksimatında yer alan Trablusgarp'ta eyaletten vilâyet sistemine geçiş sürecini kastetmektedir. [Çev.]

çıkacaklarını bulmaya çalışıyorlardı ve bu nedenle Bornu'yu işgal etmek için aşırı hırslı bir plan yapmak gibi düşünceleri vardı.

Diğer taraftan Şehu Ömer'in ikinci saltanatının erken dönemlerinde, Ömer ve Osmanlı makamları arasındaki uzlaş, iki devlet arasındaki siyasî ilişkilerin yanı sıra ticarî ilişkilerin de yeniden canlanmasında etkili olmuştur. Zamanla, bu durum gelişme göstermiş ve Bornu, gönüllü olarak Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiştir. Bornu Hükümeti'nin Osmanlı Hilâfeti doğrultusunda yeniden şekillenmesinde tüccarın üstlendiği rol, burada vurgulanmalıdır. Ancak ekonomik etkenler, Bornu Hükümeti'nin Osmanlı Hilâfeti doğrultusunda yeniden şekillenmesinde bir etken olsa da, karar verici ana etken dinîdir. Bornu'nun Osmanlı hâkimiyetini kabul etmesi, Osmanlı Sultanı'nın dünyadaki tüm Müslüman toplumunun lideri olduğu iddiasını dikkate almasından kaynaklanmaktadır. Bornu'nun Osmanlı Sultanına bağlılığı, Şehu Hâşim hükümdarlığında Kukava'daki Osmanlı bayrağının varlığıyla sembolize edilmektedir. Osmanlı makamının, Bornu üzerindeki nüfuzu gerçek olmaktan çok itibarî olarak kalmıştır. Bu ilişki, Bornu Hükümeti nezdinde egemenlik konusunda bir kayba yol açmamıştır. Hilâfet, Bornu'nun egemenliği üzerinde hiçbir zaman bir tehdit unsuru olmamıştır ve Şehu'nun Osmanlı egemenliğini kabul etmesi, egemenlik haklarının ihlal edilmesine yol açan hiçbir siyasî etki yaratmamıştır. Hilâfetin Bornu hükümetinden tek beklentisi, Osmanlı sultanının dinî önderliğini tanımasıdır. Osmanlı makamları, bu mütevazı amacı, barışsever ve ikna edici yollarla uygulamaya koymuşlardır. Bornu'nun hilâfete bağlılığı, Şehu Ömer ve Şehu Hâşim'in kişiliklerine atfedilen dinî düşüncelerin bir ürünüdür. Bu nedenle, dinin rolü Bornu ve Osmanlı Hilâfeti arasındaki siyasî bağda önemli bir faktör olarak göz önüne alınmalıdır ve tam olarak takdir edilmelidir. Daha geniş bir perspektiften, din, Bornu hükümetinin diğer Müslüman devlete karşı dış politikasını düzenlemede önemli bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA**Arşiv Vesikaları****Libya Milli Arşivi**

İlgili belgelerin künyeleri, metin içerisinde yer almaktadır.

Araştırma Eserleri ve Makaleleri

Adeleye, R. A. (1971). *Power and Diplomacy in Northern Nigeria 1804-1906: The Sokoto Chaliphate and Its Enemies*, Longman, London.

Barth, Heinrich (1965). *Travels and Discoveries in the North and Central Africa*, C. I-II, Frank Cass&Co., London.

Benton, P. A. (1968). *The Languages and Peoples of Bornu (with an introduction by A.H.M. Kirk-Greene)*, C. I-II, Frank Cass&Co., London.

Boahen, A. Adu (1964). *Britain, Sahara and the Western Sudan 1788-1861*, Oxford Studies in African Affairs, Oxford.

Brenner, Louis (1971). "The North African trading community in the nineteenth-century Central Sudan", *Aspects of West African Islam*, Ch. 7, D. McCall & N. Bennett (Eds.), Boston University Press, Boston.

Flint, J. E. (1960). *Sir George Goldie and the making of Nigeria*, Oxford University Press, London.

Folayan, K. (1971). "Tripoli-Bornu Political Relations, 1817-1825", *Journal of the Historical Society of Nigeria*, C. 5, S. 4, Haziran, 463-476.

Gwarzo, Hassan Ibrahim (1968). "Seven Letters from the Tripoli Archives", *Kano Studies*, C. I, S. 4, 50-60.

Martin, B. G. (1962). "Five Letters From the Tripoli Archives", *Journal of the Historical Society of Nigeria*, C. 2, S. 3, Aralık, 350-372.

Martin, B. G. (1969). "Kanem, Bornu and the Fezzan, Notes on the political history of a trade route", *Journal of African History*, X/1, 15-27.

Martin, B. G. (1972). "Mai Idris of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-78", *International Journal of Middle East Studies*, S. 3, Nu: 4, Ekim, 470-490.

Monteil, P. L. (1895). *De Saint-Louis à Tripoli par le lac Chad*, Félix Alcan, Paris.

Nachtigal, Gustav (1974, 1980). *Sahara and Sudan*, C. I-II, Eds. ve Çevs. Allan G. B. Fisher - J. Humphrey, C. Hurst&Co Publishers, London.

Palmer, H. R. (1967). *Sudanese Memories*, Frank Cass, London.

Richardson, James (1868). *Travels in the Great Desert of Sahara in the years 1845 and 1846*, C. I-II, Harrison and Co., London.